

Г.Р. Нұрымбетова *¹

*¹ саяси ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан, Алматы қ.,
E-mail: gulshat_nurymbet@mail.ru*

ТАРИХИ ТҰЛҒА КЕЛБЕТІ АРХИВ ҚҰЖАТТАРЫНДА

Аңдатпа

Мақала ХХ ғ. 20-30 жылдарындағы Қазақстан жетекшілерінің бірі Н.Нұрмақовтың өмір жолын, оның мемлекеттік қызметі мен қоғамдық-саяси белсенділігін зерттеуге арналған. Ұлттық сот жүйесінің, әділет және прокуратура органдарының қалыптасуына қосқан үлесі архив құжаттарының негізінде талданған. Экономикалық қайта құрулар, астананы Орынбордан Қызылордаға, Қызылордадан Алматыға көшіру жолындағы белсенділігі айқындалған.

Архив құжаттары Н.Нұрмақовтың ХХ ғасырдың 20-30 жылдарында күн тәртібіне қойылған күрделі де өзекті мәселелерді ұлт мүддесі тұрғысынан шешуге ұмтылғанын дәлелдейді.

Мақалада Н.Нұрмақовтың баспа беттерінде жарияланған мақалаларына да біршама орын берілген. Олар республиканың жас көшбасшысының іскерлік қасиеттері мен кең дүниетанымын, ұлттық шет аймақтың әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуының болашағы, қазақ халқының болашағына сенімін ашады. Н.Нұрмақовтың республикадағы социалистік құрылыстың теориясы мен тәжірибесіне қатысты дәлелдері мен фактілері қазіргі зерттеушілерді қызықтыратыны сөзсіз.

Мақалада КСРО-дағы Үлкен террордың бастапқы кезеңі қарастырылады. Н.Нұрмақов 1937 жылы 27 қыркүйекте Алаш қозғалысының саяси көшбасшысы Ә.Бөкейхановпен бір күнде ату жазасына кесілді. Жақын туыстары да террор құрбаны болды: әкесі Н.Тәукебаев, әйелі З.Нұрмақов және інісі Қ.Нұрмақов.

Саяси ақтау жолы ұзақ әрі күрделі болды. Ол 1956 жылы ақталған.

Кілт сөздер: қоғамдық-саяси, мемлекеттік қайраткер, қуғын-сүргін, ұлттық кадр, архив құжаттары, жергіліктендіру, үлес, ұлт, экономика, прокуратура, юстиция, отбасы

Г.Р. Нұрымбетова *¹

*¹ доктор политических наук, профессор, Казахстан, г. Алматы
E-mail: gulshat_nurymbet@mail.ru*

ОБРАЗ ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ В АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ

Аннотация

Статья посвящена изучению жизненного пути, государственной деятельности и общественно-политической активности одного из руководителей Казахстана Н.Нурмакова в 20-30 годы ХХ века. На основе архивных документов раскрыть его вклад в создание национальной судебной системы, органов юстиции и прокуратуры. При его активном участии осуществлялись экономические преобразования, переезд столицы из Оренбурга в Кызыл-Орду, из Кызыл-Орды в Алматы.

Архивные материалы однозначно свидетельствуют, что при решении сложнейших проблем 20-30-х годов Н.Нурмаков исходил прежде всего из национальных интересов.

В статье значительное внимание уделено публикациям Н.Нурмакова на страницах периодической печати. В них раскрываются деловые черты и широта кругозора молодого руководителя республики, перспективы социально-экономического и культурного развития

национальной окраины, вера в будущее казахского народа. Аргументы и факты Н.Нурмакова относительно теории и практики социалистического строительства в республике представляют несомненный интерес для современных исследователей.

Статья раскрывает начальный этап Большого террора в СССР. Н.Нурмаков был расстрелян 27 сентября 1937 года в один день с политическим лидером движения «Алаш» А.Букейхановым. Жертвами террора стали близкие родственники: отец Н.Таукебаев, супруга З.Нурмакова, младший брат К.Нурмаков.

Путь к реабилитации был долг и тернист. Он был реабилитирован в 1956 г.

Ключевые слова: общественно-политический, государственный деятель, репрессия, национальный кадр, архивные документы, коренизация, вклад, нация, экономика, прокуратура, юстиция, семья

G.R. Nurymbetova^{ID*1}

¹doctor of political science, professor, Kazakhstan, Almaty

E-mail: gulshat_nurymbet@mail.ru

THE IMAGE OF A HISTORICAL FIGURE IN ARCHIVAL DOCUMENTS

Abstract

This article examines the life, government, and socio-political activities of N.Nurmakov, one of Kazakhstan's leaders, in the 1920s and 1930s. Using archival documents, it explores his contribution to the creation of the national judicial system, justice agencies, and the prosecutor's office. He was actively involved in economic reforms, including the relocation of the capital from Orenburg to Kyzyl-Orda, and from Kyzyl-Orda to Almaty.

Archival materials clearly demonstrate that in addressing the complex problems of the 1920s and 1930s, N.Nurmakov's primary consideration was national interests.

The article devotes considerable attention to N.Nurmakov's publications in periodicals. They reveal the young republican leader's practical qualities and broad outlook, the prospects for the socioeconomic and cultural development of the national outskirts, and his faith in the future of the Kazakh people. N.Nurmakov's arguments and facts regarding the theory and practice of socialist construction in the republic are of undoubted interest to modern researchers.

The article reveals the initial stage of the Great Terror in the USSR. N.Nurmakov was executed on September 27, 1937, the same day as A.Bukeikhanov, the political leader of the Alash movement. Close relatives also fell victim to the terror: his father, N.Taukebaev, his wife, Z.Nurmakov, and his younger brother, K.Nurmakov.

The road to rehabilitation was long and arduous. He was rehabilitated in 1956.

Keywords: socio-political, statesman, repression, national personnel, archival documents, indigenization, contribution, nation, economy, prosecution, justice, family

Н. Нұрмақовтың 130 жылдық мерейтойына орай

Кіріспе. Биыл мемлекет және қоғам қайраткері Нығмет Нұрмақовтың дүниеге келгеніне 130 жыл толып отыр. Мерейтойға орай Е.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Тарих факультеті, Қарағанды облысының әкімдігі Қарағанды облысының ішкі саясат басқармасы, Қарағанды облысы ішкі саясат басқармасының «Қоғамдық келісім» және КММ «Шаңырақ» Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедраларының қауымдастығы» РҚБ ұйымдастыруымен, «Нығмет Нұрмақов - мемлекет және қоғам қайраткері: ұлт тағдырының күрделі кезеңдері және қазақ саяси элитасы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция өтті. Ал Қазақстан Республикасы Президенті архиві (бұдан әрі – Президент архиві) ұжымының

бастамасымен «Нығмет Нұрмақов. Құжаттар мен материалдар»²⁹ атты тарихи-құжаттық жинақ жарық көрді. Ағымдағы жылдың 3 қазанында Астана қаласында өткен осы жинақтың тұсау кесерінде көпшілік қауымға Н.Нұрмақовтың өмірі мен қызмет жолының кезеңдерін қамтыған тарихи-құжаттық көрме² таныстырылды.

Нығмет Нұрмақұлы Нұрмақов «Еуропаны кезген коммунизм елесі» Ресей империясының шет аймақтарында да тамырын жайған аласапыран заманда ұлттың болашағы үшін арпалысқан біртуар тұлғалардың бірі. Ол ірі мемлекет және қоғам қайраткері, қазақ халқының экономикалық, әлеуметтік, мәдени өмірінің өркендеуіне бар күш-жігерімен атсалысқан, тарихта айрықша орны бар тұлға.

Жалпы азаттық жолындағы күрестің тарихын және ұлт мүддесі жолында күрескен қазақ зиялыларының өмірі мен қызметін зерттеу өзекті мәселе. Осыған орай, зерттеу мақсаты Нығмет Нұрмақовтың қоғамдық және мемлекеттік қызметін архив құжаттарының негізінде зерделеу. Жаңа деректерді ғылыми айналымға енгізу.

Материалдар мен әдістер. Мәселені зерттеу архив құжаттарына негізделген. Мақалада Президент архивінің 139, 141, 352, 404 қорларынан және Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архивінің 30, 1380 қорларынан алынған құжаттар кеңінен пайдаланылды.

Зерттеу барысында Қазақстан Республикасы Президенті архивіне 2022-2023 жж. ПМ, ҰҚК мен Бас прокуратураның арнаулы мемлекеттік архивтерінен тапсырылған Нығмет Нұрмақовтың, оның әкесі Нұрмақ Таукебаевтың, туған інісі Құрманғали Нұрмақовтың қылмыстық-тергеу істерімен және Карлагта жазасын өтеген әйелі Зуфнун Нұрмақованың жеке істерімен танысып, ой елегінен өткіздік.

Сондай-ақ, Нығмет Нұрмақовтың қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметіне арналған ғылыми зерттеулер мен жинақтар зерделенді. Әр түрлі зерттеулерге талдау жасау, оларды жүйелеу Н.Нұрмақовтың тарихи рөлін бағалауға қатысты төмендегі зерттеу кезеңдерін топтастыруға мүмкіндік берді: 1. Көзі тірі кезінде Нығмет Нұрмақов туралы жарияланған мақалалар (1920-1938 жж.) 2. «Халық жауы» үкімі салтанат құрып тұрған кезеңдегі еңбектер (1938-1956 жж.) 3. Ақталғаннан кейінгі жарық көрген зерттеулер (1957-1985 жж.) 4. Жариялылық кезеңінде пайда болған еңбектер (1985-1990 жж.) 5. Тәуелсіздік тұсындағы жарық көрген еңбектер (1991-2025 жж.).

Әр кезеңдегі зерттеулерге қысқаша шолу жасағанды жөн көрдік. Бірінші кезеңде жарық көрген еңбектер өте аз, жоқтың қасы деуімізге болады. Себебі, тоталитарлық дәуірдің қалыптасуы кезеңінде зерттеушілердің бірде-бірі республика басшыларының өмірбаянын ғылыми тұрғыдан саралауды мақсат тұтқан жоқ. Тіпті ұлттық кәсіби тарих ғылымы да қалыптасып үлгермеген еді. Негізінен көлемі шағын мақалалар ғана жарияланды. Сондықтан да Нығмет Нұрмақов туралы газет-журналдардағы мақалаларды тарихнамалық тұрғыдан ой елегінен өткіздік. Соның бірі 1925 жылы 1 мамырда «Еңбекші қазақ» газетінде жарық көрген Н.Нұрмақовтың өмірбаянынан ақпарат беретін мақала. Сондай-ақ Н.Нұрмақовтың саяси қайраткер ретінде қалыптасу жолындағы алғашқы қадамдары С. Сейфуллиннің «Тар жол тайғақ кешу» шығармасында суреттелген[1].

Өмірінің соңғы кезеңіндегі баспасөз бетінде жарық көрген басылымдарда ол ұлтшыл-фашист ретінде біржақты көрсетіліп отырды [2]. Нығмет Нұрмақовтың тарихи рөлін бағалаудағы екінші кезеңді сталиндік деп айтуымызға болады. Себебі, тарих ғылымында сталиндік тұжырымдар үстемдік етті, ал мұндайда жеке тұлғалардың тарихтағы орны туралы әділ де келелі сөз болуы мүмкін емес еді. Қалыптаса бастаған сталиндік ахуал бүкіл алдыңғы қатарлы зиялыларды, партия-мемлекет, қоғам, өнер қайраткерлерін нәубетке ұшыратып, есімдерін халыққа ұмыттыруға тырысты. Ал олардың өмірі мен қызметін зерттеу жабық тақырыптардың біріне айналды. Осы себептерге байланысты Нығмет Нұрмақовтың саяси

²⁹ *Нығмет Нұрмақов. Құжаттар мен материалдар. Редакциясын басқарған т.ғ.к. Ә.Қ.Мұстафина. Құраст.: Г. Нұрымбетова, Е. Чиликова, А. Утегалиева. - Алматы, 2025 ж. - 520 бет.*

² *«Дәуір және тұлға: Нығмет Нұрмақов» тарихи-құжаттық көрме*

өмірбаянын арнайы ғылыми тұрғыдан зерттеу туралы сөз болмауы да заңды құбылыс. Мысалы, 30-шы жылдардағы партия тарихшылары Н.Тимофеев, С. Брайнин өздерінің 1926-1938 жж. индустрияландыру және ұжымдастыру тарихына арналған көлемді мақалаларында [3] нәубетке ұшыраған қайраткерлер есімдерін айналып өткен.

1956 жылы Нығмет Нұрмақовтың азаматтық және партиялық тұрғыдан ақталуы – оның өмірі мен партиялық – қоғамдық қызметіне арналған зерттеулердің пайда болуына қозғау салды. Бұл басылымдарды ой елегінен өткізе отырып, ақтаудың артында «салмақ» жатқанын ұмытпағанымыз жөн. Себебі, енді Нығмет Нұрмақов – нағыз коммунист, қайсар большевик-лениншіл, жеке басқа табынушылық кезеңінде негізсіз нәубетке ұшыраған қайраткер ретінде ғана көрсетіле бастады. Бұл мақалалардың барлығы оның мерейтойларының қарсаңында жарияланған.

Н.Нұрмақовты мемлекеттік қайраткер ретінде тануға жол салған 1970-1980 жылдары жарық көрген еңбектердің орны ерекше. Зерттеушілер архив деректерінің негізінде оның жұмыс жасаған қызмет салалары мен жылдарын нақтылаған [4]. Сондай-ақ, Н.Нұрмақовтың бейнесін ашуда осы жылдарда жарық көрген естеліктер мен көркем әдеби шығармалардың орны бөлек [5].

Тәуелсіздік жылдарына келер болсақ, бұл тұста ұзақ жылдар бойы бұрмаланған тарих ақтандақтары ақтарылып, зерттеушілер үшін жабық болып келген архив деректері ғылыми айналымға енгізілді. Тарихшылар үшін ақ түйенің қарны жарылды деуімізге болады. Осы кезеңде жарық көрген еңбектерге таптық, партиялық ұстанымдардан ада болу, мәселені ақиқат тұрғысынан ашуға ұмтылыс тән. Сонымен тәуелсіздік тұсында Н.Нұрмақовтың ұстанымы мен көзқарасына объективті баға беру мүмкіндігі туды [6]. Демек, өміржолы мен қоғамдық-саяси қызметін зерттеуге жаңа серпін берді. Н.Нұрмақовтың мемлекеттік қызметі мен қайраткерлігі арнайы зерттеліп, 2005 жылы кандидаттық диссертация қорғалды [7]. Жалпы ғылыми, ғылыми-публицистикалық жарияланымдардың ішінде Б.Қабдөшев [8], Р.Қапасова сияқты зерттеушілердің еңбектерін ерекше айтқанымыз жөн [9]. 2005 ж. жарық көрген құжаттар жинағы да зерттеушілерге Н.Нұрмақовты жаңа қырынан тануға мүмкіндік бергені сөзсіз [10]. Н.Нұрмақов пен оның отбасының қудалану мәселесін тың деректер негізінде талдаған А.Нұрмақов еңбектері де тақырыпты ашуға үлкен олжа салды [11]. 2020 ж. жарияланған ұжымдық монография да Н.Нұрмақовты тарихи тұлға ретінде тануға өз үлесін қосты [12]. Дей тұрғанмен, Н.Нұрмақовты мемлекеттік қайраткер, саяси қуғын-сүргін құрбаны ретінде толыққанды ашатын зерттеулер әлі де болса қажет-ақ.

Зерттеу барысында тарихилық, объективтілік, тарихи-салыстырмалы әдістері басшылыққа алынды. Объективтілік әдісі фактілер мен оқиғаларды шынайылық тұрғысынан және жан-жақты қарастырудан көрініс тапты. Нақтылар болсақ, архив құжаттары сын көзбен зерделеніп, өзара байланыста талданды. Тарихилық әдісін қолдану үдерістер мен оқиғалардың мерзімдік-мекен-жайлық факторын дұрыс ұғынуға қол жеткізді. Тарихи-салыстыру әдісінің негізінде қуғын-сүргін кезіндегі тергеу үрдісіндегі ортақтық анықталды. Бастысы саяси қуғын-сүргінге қатысты материалдар мен құжаттар тарихи сана мен жадыны қалыптастыру тұрғысынан пайымдалды.

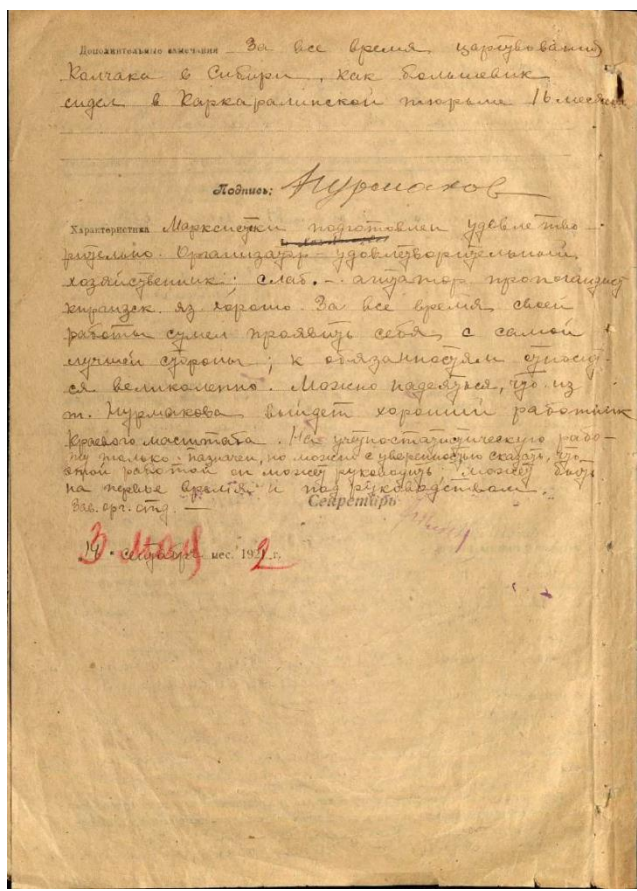
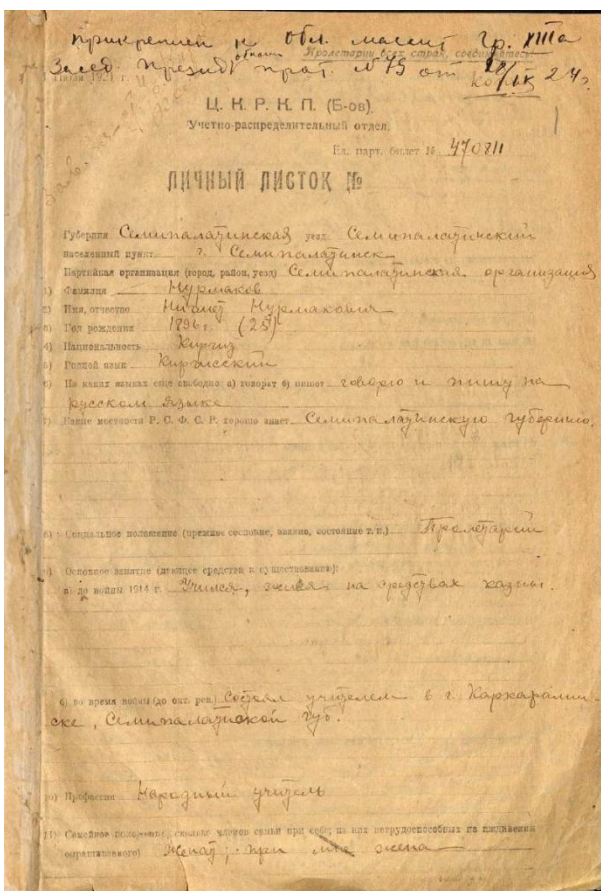
Нәтижелер. Нығмет Нұрмақов 1895^{1*} жылы 25 сәуірде Семей губерниясының Қарқаралы уезіндегі Қаратау ауылында (қазіргі – Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы, Егіндібұлақ ауылы) дүниеге келген. 20-шы жылдарда өз қолымен жазған өмірбаянында кедей қырғыздың (қазақтың) баласымын деп көрсеткен екен. 1905-1908 жылдар аралығында ауылдық бастауыш мектепте сауатын ашып, кейін Қарқаралыдағы екі сыныптық орыс-қазақ училищесінде оқыған. Оны 1911 жылы үздік бітірген. Бұдан кейінгі оқу жолын Омбыда жалғастырған. Омбыдағы мұғалімдер семинариясында білім алуы [13], оның Ә.Бөкейханов, М.Жұмабаев,

^{1*} Кейбір архив құжаттарында Н. Нұрмақовтың туған жылы 1896 жыл деп көрсетілген. Алайда, ресми жарияланған құжаттарда 1895 жыл болуына байланысты, туған жылын 1895 жыл деп қалдырғанды жөн көрдік.

С.Сейфуллин, Ә.Досов және А.Сидельников сияқты зиялылармен танысып-білісуіне, олармен жақын араласуына мүмкіндік береді. Омбыдағы семинарияда оқып жүрген кезінде С.Сейфуллинмен, М.Жұмбаевпен бірге қазақ жастарының «Бірлік» ұйымын құрған. Ұйым жастар арасында мәдени-ағарту жұмыстарын жүргізумен қатар қазақ тілінде кітаптар шығарумен де айналысқан.

Н.Нұрмақов еңбек жолын 1915 жылы Қарқаралыда өзі оқыған 2 класты училищеде мұғалім болып бастайды. Осылайша, 20 жасынан оқу-ағарту ісімен айналысып, қазақ жастарын біліммен сусындатуға атсалысады. Дәл осы жылдарда Алаш зиялыларының «Қазақ» газеті арқылы халықты оқу-білімге шақырып, кітап, оқу құралы, оқулықтар шығару ісімен айналысқанын ескерсек, онда Н.Нұрмақов та осы үлкен іске өзіндік үлес қосты деуімізге болады. Ахмет Байтұрсынұлы 1913 жылы «Қазақ» газетінде жарық көрген «Оқу жайы» атты мақаласында оқу-білімнің қажеттігін: «Бұл күнде оқудың керек екеніне ешкімнің таласы жоқ. Қай жұрт болса да оқумен ілгері басып тұрғандығын, кейін қалудың себебі оқудың кемдігінен екенін көріп тұрамыз. Оқусыз халық қанша бай болса да, біраз жылдардан кейін оның байлығы өнерлі халықтардың қолына көшпекші» [14, 302] деп анықтаған еді. Демек, кез келген халықты үдемелі дамуға, өркениетке жетелейтін де, оларды теңестіретін де оқу екеніне ерекше көңіл бөлген.

Н.Нұрмақов училищедегі мұғалімдік қызметін 1918 жылға дейін атқарды. Президент архивінің 139-қорында РК(б)П ОК Н.Нұрмақовтың есепке алу бөліміне толтырған жеке іс парағы сақталған. Құжат 1922 жылы 3 мамырда толтырылған. Осы құжатта өзінің кәсібі мен мамандығын халық мұғалімі деп көрсетуі де бұл істің ол үшін қаншалықты маңызды екенін көрсетсе керек (сурет 1).

Сурет 1. Н.Нұрмақовтың РК(б)П ОК есепке алу бөліміндегі жеке парағы. Орынбор қ., 3 мамыр 1922 ж. ҚР ПА. 139 қ. 3 т. 293 іс. 1-2 п

Нығмет Нұрмақовтың саяси өмірге белсене араласа бастауы қазақ халқының экономикалық, саяси, мәдени және қоғамдық қатынастарын түбегейлі өзгерткен кеңес үкіметінің орнауымен тұспа-тұс келді. «Ежелден еркіндік аңсаған» қазақ халқына кеңес үкіметі азаттық, еркіндік береді деген сеніммен, Н.Нұрмақов өз замандастары Т.Рысқұлов, С.Сейфуллин, О.Жандосов сияқты Қазақстанда кеңестік құрылысты құруға бел шеше кірісті. Иә, олар қазан революциясын қабылдап, оның еркіндік, теңдік пен әділеттілік идеяларына сенді. Осы идеалдарды жүзеге асыруға үлес қосты.

1918 жылдың ақпанында Н.Нұрмақов Қарқаралыда шаруалар мен қазақ депутаттар кеңесінің соғыстан қайтқан майдангерлермен бірігіп қызыл әскер отрядын құруға қатысады. Олар уездегі әкімшілік билігін қолға алады.

Н.Нұрмақов осы іс-әрекеттердің нәтижесінде құрылған депутаттар кеңесінің Президиумына мүшелікке сайланып, хатшылық қызметін атқарады. Сол жылы Қарқаралыда революцияға қарсы көтеріліс болып, кеңес басшылары казак әскерлерінің қолына түседі. Н.Нұрмақов та Кеңес депутаттарымен бірге 1919 жылдың желтоқсанына дейін түрмеде отырады. Түрмеден жергілікті революциялық халықтың көмегімен босап, өлкеде Кеңес өкіметі орнағаннан кейін кеңес қызметіне қайта оралады. Бұл туралы ол 1923 жылы жазған өмірбаянында егжей-тегжей тоқталады [15].

1920 жылдың наурызында Н.Нұрмақов партия қатарына қабылданады. Бұл жәйінде ол «Ешкім жоқ шер тарқатып, көңіл ашар,

Жүректің күйіп, жанған дертін басар.

Мұңымды жұртқа айтпаған саған шықтым.

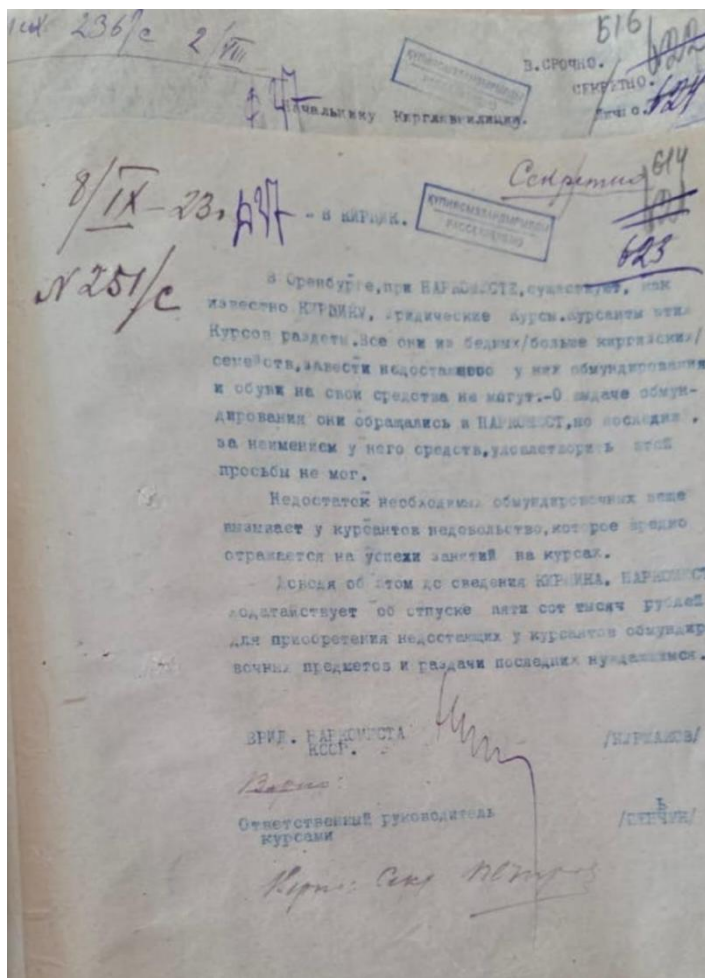
Жүрек – от, көңіл - дария, халім нашар!» деп өзіне мұңын шаққан жақын досы С.Сейфуллинге жазған хатында «халықты теңдік пен бостандыққа жеткізетін большевиктер партиясы екендігіне көзі жететіндігін» айтып, партияға кіруге шешім қабылдағанын білдірген.

1920-1921 жж. – Қарқаралы уездік ревкомының, уездік атқару комитетінің, Семей губерниялық әскери ревкомының мүшесі және бөлім меңгерушісі, губкомның бөлім меңгерушісі, Семей губерниялық атқару комитетінің мүшесі.

Н.Нұрмақов қандай істе болмасын өзін қайтпайтын табанды күрескер ретінде көрсете білді. Ол 20-30 жылдарда әртүрлі деңгейдегі қызметтерді атқара жүріп, бүгінгі ұрпаққа үлгі боларлықтай істерімен ерекшеленді.

1922 жылдың 17 қазанынан Республикалық Жоғарғы Трибуналдың төрағасы, ал 1923 жылдың ақпанынан 1924 жылдың қыркүйегіне дейін Қазақ Автономиялық республикасының Бас прокуроры және Әділет халық комиссары міндеттерін атқарады. Бар болғаны 27-28 жастағы балаң жігіттің, өз халқына адал қызмет еткенін архив құжаттарынан да көруімізге болады.

Жаңадан құрылған сот-тергеу орындарына басшылыққа келген Н.Нұрмақов, бірінші кезекте, бұл саланы білікті маманданған қызметкерлермен қамтамасыз ету мәселесін күн тәртібіне қойған. Осыған орай, ол қазақ жастарының заң саласында білім алуына аса мән берген. Осы мақсатта құрылған заң курсына оқып жүрген қазақ жастарының әрбір мәселесіне мемлекеттік маңызды шаруа ретінде көңіл бөліп отырған. 1923 жылдың 8 қыркүйегінде Қазаткомға жолдаған хатында ол «Орынборда Әділет Халық комиссариаты жанынан ашылған заң курсы бар екендігі Қазаткомға белгілі болар. Қазір курсанттардың қысқы киімдері жоқ. Олардың бәрі (көпшілігі қазақтың) кедей отбасынан, киім алуға жағдайлары жоқ. Қалыптасқан бұл қиындық олардың оқуды одан әрі жалғастыруларына қауіп төндіруде» [16, 614] – деп хабарлай отырып, оларға қаржылай көмек беруді сұраған (сурет 2).

Сурет 2. Қыр (Қаз) ОАК жолданған хат. Орынбор қ., 8 қыркүйек 1923 ж. ҚР ОМА. 1380 қ. 1-т. 5-іс. 614 п.

Құжаттан көріп отырғанымыздай Н.Нұрмақов тіптен олардың қысқы киіммен қамтамасыз етілуін де назарда ұстаған екен. Жас мамандардың қызметке орналасуларына да көмектесіп, өз істерінің маманы болуына жәрдемдесті. Жалпы қазақ жастарының прокурорлық және сот жұмысына тартылуына көп күш-жігерін жұмсады. Соның бір дәлелі 1923 жылы 27 қазанда РК(б)П губерниялық комитеттерге Сот және Прокуратура органдарына қазақ қызметкерлерін тартуға ықпал ету туралы жолдаған хаты. Хатта кеңестік аппаратты жергілікті тұрғындардың тілін, тұрмысы мен психологиясын білетін жергілікті адамдардан қалыптастыру оны бұқара халықпен жақындастырудың бір жолы екенін айта келе, халық соты, тергеуші мен учаскелік прокурор күнделікті өздерінің жұмыстарында халыққа қызмет көрсететін, оларға жақын тұрған лауазымды тұлғалар деп анықтайды. Сондықтан бұл органдардың қырғыз (қазақ) еңбекшілері үшін түсінікті әрі олардың мұқтаждықтарын өтей алуы маңызды. Бұған осы органдар жергілікті халықпен жан-жақты таныс адамдардан қалыптастырылғанда ғана қол жеткізе аламыз деп көрсеткен [17, 186].

Бас прокурор және Әділет халық комиссары қызметтерін атқара жүріп

Н.Нұрмақов сот ісіндегі қайшылықтарды, қиыншылықтарды жоюға, кейбір әділетсіз түрде жазаланған азаматтардың ақталуына ықпал жасайды.

Осы кезеңдегі Н.Нұрмақовтың аса бір ыждаһаттылықпен қараған мәселесі бұл халқымыздың ана тілін көтеру, тіл мәртебесін биіктету болды. Осы жолда қыруар жұмыстар да жүргізді. Ол сот ісінің барлық тараптарға түсінікті болуы үшін ана тілінде жүруін талап етті. Қарап отырсақ, XX ғасырдың 20-30 жылдарында мемлекеттік іске араласып, белсенді

қызмет атқарған қазақ қайраткерлері осы қазақ тілі мәселесін өткір көтерген. Н.Нұрмақов қазақ тілінің сот ісінде айналымға түсуінде табандылық танытты. Осы мақсатқа жету жолында барлық губерниялық соттарда қазақ бөлімдерін ашып, барлық Кодекстерді қазақ тіліне аударуды қолға алуды ұйымдастырды. Соттар мен тергеушілер өз қызметтерінде басшылыққа алу үшін үкімдердің, шешімдер мен хаттамалардың, қаулылардың қазақ тіліндегі үлгілерін әзірлеуде назардан тыс қалмапты [18, 46]. Соның нәтижесінде көптеген аудандарда тергеу және сот істері қазақ тілінде жүргізілді.

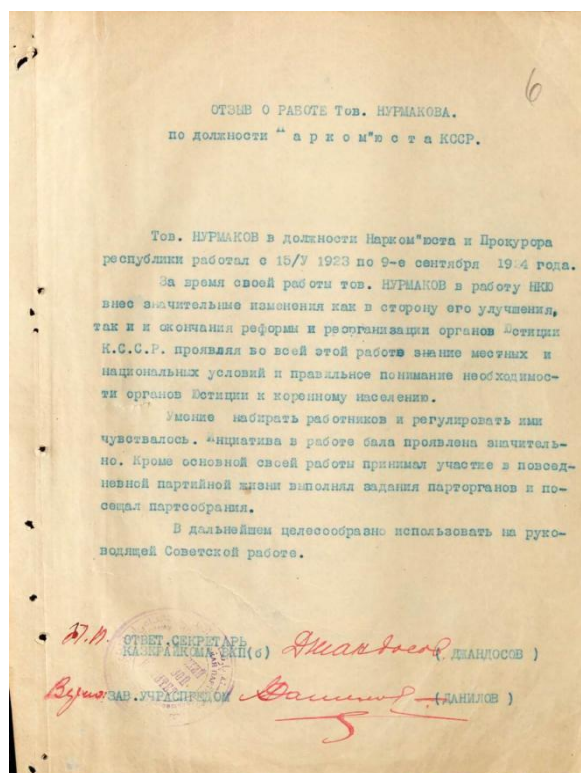
1924 жылдың 11-18 қаңтар айында Орынборда өткен бірінші республикалық прокурорлар кеңесінде жасаған есепті баяндамасында осы саланың өзекті мәселелерін ашық айтады. Ол губерниялық сот бөлімшелерін қысқартпау және заң саласындағы қызметкерлердің жалақысын көбейту мәселелері еді.

Ұлт мүддесін қорғауды бір сәттік іс деп қабылдамағаны келесі қадамдарынан да көрінеді. Ол Қыр(Қаз)обкомның 1923 жылдың 9 шілдесінде өткен мәжілістерінің күн тәртібіне ұлт мәселесін енгізіп, қаулыны толықтырып, өзгерістермен қабылдатқан [19, 88]. Қаулыда жергілікті қазақ ұлтының республикадағы билікті қалыптастырып, басқарудағы артықшылықтары мойындалған. Онда мемлекеттік мекемелерге қазақтарды қызметке тарту, қазақ тілінде іс жүргізудің нақты мерзімін белгілеу, қазақтардың саяси сауатын ашуға төл тілінде мектептер ұйымдастыру, қазақ тілінде әдебиеттер шығару, оған қаржы бөлу, қазақ жастарының оқып-білім алуына, өсуіне жағдай тудыратын шараларды ұйымдастыру сияқты өзекті мәселелерді жүзеге асыру қамтылған. Осы қадамынан Н.Нұрмақовтың өз халқының мұң-мұқтажын жақын әрі жақсы білетінін көреміз.

Кейін осы Әділет халық комиссары мен республика прокуроры болған кездегі жұмысына берілген бағадан-ақ байқалады. Қазақ өлкелік комитетінің жауапты хатшысы О.Жандосов 1925 жылы берген өз пікірінде былай депті: «...Нұрмақов жолдас ӘХК жұмыс істеген кезінде оның жұмысын жақсарту жағына да, сондай-ақ КССР Әділет органдарын қайта құру жұмысын аяқтауға да маңызды өзгерістер енгізді. Жергілікті және ұлттың жағдайын білетінін, Әділет мекемелерін жергілікті тұрғындарға бұру қажеттігін түсіне білді. Қызметкерлерді іріктей алу мен оларды реттей алатыны сезілді» [20, 6]. Пікір Н.Нұрмақовты кеңестік басшылық қызметте пайдаланған тиімді деп қорытындыланған (сурет 3).

Соның тағы бір дәлелі 1923 жылы 5 сәуірде С.Меңдешевпен бірге облыстық партия ұйымындағы жағдай туралы БК(б)П ОК жолдаған жабық хаты [21]. Хатта өлкеде басшы қызметте отырған орыс азаматтарының ұлттық саясатты дұрыс жүргізбей, қырғыз (қазақ) еңбекшілерінің сұрақтарына ықпалсыз, менсінбей қарап, тәкәппарлық танытуы қырғыз тұрғындарын өздерінен, партиядан алыстатып жатқаны айтылған. Хатта ОК келесі ұсыныстар ұсынылған:

1) Қырғыз обкомы мен барлық губкомдарға жоғарыда көрсетілген жөнсіздіктерден арылуды қатаң талап еткен нұсқаулық хат жолдау. XII съездің ұлттық сұрақ бойынша қаулысын бұлтартпай орындау және оны басшылыққа алу;

Сурет 3. БК(б)П Қазөлкекомының жауапты хатшысы О.Жандосовтың Әділет ХК қызметіндегі Н.Нұрмақовтың жұмысы туралы пікірі. Қызыл-Орда қ., 1926 ж. ҚР ПА. 139 қ. 3 іс. 293 іс. 6 п.

2) Қырғыз Еңбек және қорғаныс кеңесінің төрағасы Вайнштейнді, Ақмола губкомының хатшысы Чернядьевті, юстиция халық комиссарының орынбасары Пилявскийді жедел түрде шақырып алу, оларды XII съезд ұсыныстарының соңғы тармағының талаптарына сай келетін қызметкерлермен ауыстыру және Қырғыз мекемелерін, соның ішінде Қыробкомды съезд шешімдерін белсенді жүзеге асыратын қызметкерлермен бірте-бірте күшейту.

3) Қырғыз өлкесінен қырғыз қызметкерлерін Мәскеуге және басқа губернияларға жібермеу, оларды толығымен Қыробком қарамағында қалдыру.

4) Фабрик және зауыттарды шикізат көздерінің жанына іс-жүзінде көшіруді жүзеге асыруға кірісу, жақын арада Семей және Ақмола губернияларында мата фабрикаларын ашу, сонымен қатар бұрын жұмыс жасаған Екібастұз, Риддер, Спасск және т.б. өнеркәсіп кәсіпорындарын қалпына келтіру бойынша шаралар қабылдау.

5) Осы шаруашылық істерді жүзеге асыру үшін өлкеге тәжірибелі шаруашылық қызметкерлерін беруді сұраймыз.

Өкінішке орай, бұл ұсыныстар С.Меңдешев пен Н.Нұрмақовтың жеке ұсыныстары ретінде қаралып, әрі қарай жүзеге аспаған.

Партиялық және мемлекеттік жұмыста ғана емес оның қабілет-қарымы журналистика саласында көзге түсті. Қазақ баспасөзінің тарихында лайықты орны бар «Қызыл Қазақстан» журналының редакторы кезінде жазған мақалалары халықтың саяси мәдениетін көтеруге қызмет етті.

Сол кезде күн тәртібінде тұрған өзекті мәселелердің бірі Қазақстанның аумақтық тұтастығы мәселесі еді. Өткір де өзекті мәселеде Н.Нұрмақов өз позициясында нық тұрғанын көреміз. 1924 жылы 5-10 қаңтар аралығында өткен Кеңестердің бүкілқазақстандық IV съезінде Жетісу және Сырдария облыстарындағы қазақ аудандарын қосу, яғни Орта Азияның ұлттық аумағын межелеу мәселесі қарастырылды. Көп ұзамай, сәуір айында РК(б)П ОК Ортаазиялық бюросы мен Түркістан Компартиясы ОК-інің біріккен мәжілісінде Орта Азияда межелеуді

дайындау және өткізу мәселесіне қатысты арнайы комиссия құрылады. Н.Нұрмақов 1924 жылы 25 қыркүйекте межелеу ісіне РК(б)П ОК Саяси бюросының мәжілісіне қырғыз (қазақ) облыстық комитетінің өкілі ретінде қатысады. Сондай-ақ, осы мәселеге қатысты ұсыныстарын 1925 жылы Қазақстан коммунистерінің V өлкелік конференциясында жасаған «Орта Азия республикаларының мемлекеттік-ұлттық бөлінуі және Қазақстанның дау перспективалары» атты баяндамасында ашық айтты. Бұл кезде ол БК (б) П қырғыз (қазақ) облыстық комитетінің бөлім меңгерушісі қызметін атқарып жүрген еді.

1924 жылдың қыркүйегінен 1929 жылдың сәуір аралығында Н.Нұрмақов Қазақ АКСР Халық комиссарлар кеңесінің төрағалық қызметін атқарады. Халық комиссарлар кеңесінің төрағасы – қазіргі премьер-министр қызметіне пара-пар. Бұл қызметті Н.Нұрмақовқа дейін С.Сейфуллин атқарған болатын. Бір қызығы, Н.Нұрмақов пен С.Сейфуллин білім алған Омбы семинариясының мұғалімі А.Сидельников «1915 жылы семинарияны Сейфуллин, Нұрмақов «үздікке» бітірді. ...Біз оларды сол кезде семинарияның жұлдыздары дейтін едік» деп баға берген екен. Екі дос тағы да жұлдыздай жарқырап, кеңестік Қазақстанның ең жоғарғы лауазымын бірінен кейін бірі атқарғаны да кездейсоқтық емес шығар.

Қазақ АКСР Халық комиссарлар кеңесінің төрағасы қызметіне келгеннен кейін, 1924 жылдың 3 желтоқсанында Бүкілодақтық орталық атқару комитеті мен РСФСР Халық комиссарлар кеңесіне республика үшін маңызды мәселелерді көтерген 2 хат жолдайды. Хатта көтерілген маңызды мәселенің бірі - республика орталығын анықтау және оның республиканың басқа бөліктерімен байланыс үшін ыңғайлы болуы. Күн тәртібіне ҚазССР ауыл шаруашылығын көтеру мен нығайтуды қойып, жұт пен құрғақшылық орын алған жағдайда халыққа көмек болатын мал шаруашылығын дамытуды ұсынды [22, 225].

Екінші мәселе - республика халық шаруашылығын қалпына келтіру, оны одан әрі дамыту. Өлке шаруашылығында басым рөл атқаратын мал шаруашылығы мен егіншіліктің құлдыраушылықты басынан өткеріп отырғанын талдай келе ҚССР орталықтан қосымша қаржыландыру күтетінін баса айтқан. Орталыққа өзінің мемлекеттік кірісінің 50% дейін беріп отырған Қазақ ССР қолдаушылық күтуіне толық негіз бар деп есептейтінін де жасырмайды [22, 231-233]Н. Нұрмақов 1924 жылы Қазақ АКСР-і астанасын Орынбордан Қызылордаға, ал 1929 жылы Алматыға көшіру туралы шешімдерді қабылдауға тікелей қатынасып, ұйымдастыру жұмыстарын басқарды. Жұмыс барысында бірінші кезекте шешілуі тиіс міндеттердің қатарына көшіп келген мемлекеттік мекемелерді ғимаратпен, қызметкерлерді үй-жаймен қамтамасыз ету қойылған [23, 208-209].

Ол адал әрі өзінің пікірін айтуға кімнің алдында болса да тайсалмаған. Соның бірден бір дәлелі – Қазақ АКСР Халық комиссарлар кеңесінің төрағасы қызметін атқарып жүргенде Қазақстан өлкелік партия комитетінің хатшылығына тағайындалған Ф.Голощекин ұсынған «Кіші Қазан» саясатына қарсы тұруы. Әрине, Н.Нұрмақовтың ұлттық мүдде мен жергілікті ерекшеліктерді ескеруді талап еткен және сол бағытын жүзеге асыру үшін күресі Ф.Голощекинге ұнамағаны белгілі. Олардың арасында саяси сипаттағы да, жеке тұлғалық тұрғыдағы да дау-жанжалдар жиі орын алған. Бұл мәселеге тағы ораламыз.

1925 жылдың қазанында Қазақ өлкелік комитетінің бюро мәжілісінде Ф.Голощекиннің негізгі баяндамасынан кейін сөз алған Н.Нұрмақов былай деген еді: «Аумақтық сұрақ біз үшін – бұл өте өткір мәселе. Онымен біздің республика тағдыры байланысты. Бұл жерде айтылған себеп (тұрғындардың басым көпшілігін орыстардың құрауы) мұндай шешімнің негізі болуы мүмкін емес. Республиканың көптеген уездерінде жергілікті тұрғындардан орыстардың саны басым, бірақ бұл барлық аумақ Ресейге берілуі тиіс дегенді білдірмейді. Бұл республиканы жоюмен пара-пар. Мәселені бұлай қою ешбір сын көтермейді, сондықтан біз қарсымыз». Кейін Мәскеуде баяндама жасағанда да ол осы ойын қайталайды.

Н.Нұрмақов қандай мәселеде болмасын өз позициясын сауатты әрі дәйектермен қорғай білген. Бұған оның сол жылдардағы баяндамалары мен сөйлеген сөздері дәлел. Ойын анық та қанық айтып, әсіреушілік пен жағымпаздыққа бой ұрмағанын көруімізге болады. Мысалы, 1925 жылы 16 қарашада өткен Жетісу губерниясының партиялық конференциясында сөйлеген

сөзінде Қазақстандағы өндіріс орындарын дамыту мәселесін көтерген. Соның ішінде, тері, тұз, балық өндіруге аса көңіл бөлу қажеттігі айтылған. Кезіндегі 140 тері өңдеу зауыттарынан 7 тері өңдеу зауытының қалғанын айта отырып, оның өнімділігін арттыру қажеттігін негіздейді. Кемшіліктер де назардан тыс қалмаған. Қазақ жеріндегі жұмыссыздық деңгейінің жоғары екенін көрсете отырып, одан арылу жолы ретінде қоғамдық жұмыстарды ұйымдастыруды ұсынады [24, 236-237].

Жұмыссыздықтан арылу мақсатында 1925 жылы 29 қарашада РСФСР ХКК (СНК) жолданған ұсыныстан жалғасын тапқан. Ұсыныста қалаларды көркейту бойынша қоғамдық жұмыстарды ұйымдастыру қажеттігі негізделіп, қажетті қаражатты бөлу сұралған:

1. Қалаларды көркейту үшін 183 871 руб.
2. Кіреберістер жолдарын жөндеу үшін 150 347 руб. 50 коп.
3. Зиянкестермен күреске 334 871 руб.
4. Мелиорациялауға 210 600 руб., барлығы 878 952 руб. 50 коп. сұралыпты [25, 198-199].

Мұндай сабақтастықты Н.Нұрмақовтың әрбір ісінен байқауымызға болады. 1926 жылдың қараша айында БК(б)П Орталық Комитетінің саяси бюросы одақтық маңызы бар ірі құрылыстар ішінде Түрксіб темір жолын салуды бірінші кезектегі міндет деп тапты. Ал сол жылдың 15 желтоқсанында ҚазАССР ХКК (СНК) мәжілісінде Түрксіб теміржолын салу мәселесі қаралып, онда Н.Нұрмақов баяндама жасайды. Баяндама негізінде 7 тармақтан тұратын қаулы қабылданады. Онда жол салу басқармасының құрамына Қазақстан өкілін енгізу, сондай-ақ оны Қазақстан жерінде орналастыру ұсынылды [26, 100].

Республика тарапынан Түрксіб құрылысына қатысты арнаулы үкіметтік комиссия құрылып, оған Н.Нұрмақов басшылық етті. Түрксіб құрылысын жүзеге асыру барысында өзін шаруаны терең білетін іскер ұйымдастырушы, басшы екенін көрсете білді. Түрксіб темір жолын салуға қатысты Орталыққа бірінші орынға ел мүддесін, қазақ халқының мүддесін қоятынын көрсетіп, оны қорғай да алды. Түрксіб басшылары жолды қысқарту мақсатында Алматыға соқпай өтетін жобасын жасауға кіріскен кезде Н.Нұрмақов РКСФР Халком Кеңесінің төрағасы Рыковқа, орынбасары Рысқұловқа жедел хат жолдап, бұл жобаға үзілді-кесілді қарсылығын білдірген [27, 127]. Сондай-ақ, Түрксібте жұмыс жасайтын қазақ құрылысшыларын дайындау қажет екенін негіздеп, оған қажет қаржы бөлуді де күн тәртібіне қоя білген [28, 274].

Қазақ АКСР Халық комиссарлар кеңесінің төрағасы қызметін атқарған алғашқы күндерден-ақ Қазақстан өлкелік партия комитетінің хатшысы Ф.Голощекинмен өзара келіспеушіліктер болғанын жоғарыда айтып кеттік. Осы өзара келіспеушілік байларды тәркілеу саясатын жүзеге асыру барысында анық көрінді.

1926 жылғы 25 қарашасында партияның III пленумында Н.Нұрмақов «Ауылдағы советтер құрылысы» тақырыбында баяндама жасайды. Бұл мәселені күн тәртібіне қойдыру арқылы Қазақ өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Ф.Голощекиннің көздеген мақсаты байларды тап ретінде жоюға қатысты шешім қабылдату еді. Алайда, Н.Нұрмақов оның жетегінде кетпей, баяндамасында бұған дейін ауыл ерекшелігіне жеткілікті көңіл бөлінбегенін айта келе оны біз есепке алуымыз керек, біз олармен есептеспесек болмайды деп ашық айтады. Яғни қазақ ауылы орыс селосы емес, қазақ ауылына орыс деревнясына қолданған әдістерді қолдануға болмайтынын да ескертеді. Баяндамада кедейлерді салықтан босату, орта шаруашылықтарға жеңілдіктер беру, ал ірі бай шаруашылықтары үшін ерекше салық түрін енгізу арқылы қазақ кедейлеріне көмек көрсету мақсатында жергілікті бюджет жанынан мәдени-шаруашылық қорларын ұйымдастыру ұсынылды [29, 24]. Н.Нұрмақов байлардың мал-мүлкін тәркілеуге қатысты қарсылығын жасырмады. Осылайша, Ф.Голощекиннің көздегені жүзеге аспайды. Бұл жайлы белгілі алаштанушы М.Қойгелдиев өз еңбегінде былай депті: «...БКП-ның қазақ қоғамына қатысты ұстанымының қате екендігін үкімет төрағасы Н.Нұрмақов та білді. Партияның III пленумында оның байлардың мал-мүлкін экспроприациялау шарасында қарсылық танытуы да мәселенің салдарын түсінгендіктен еді» [30, 143].

Н.Нұрмақов байлардың мал-мүлкін тәркілеуге қарсылығын 1927 жылы наурызда советтер съезінде жасаған есепті баяндамасында да анық байқатады. Ол «...Съезде қол жеткізген жетістіктеріміз бен кемшіліктерімізді жан-жақты талқылап, Қазақ республикасының шаруашылық және мәдени дамуының жолдарын анықтауымыз керек» дегеніне қарамастан, байларды тәркілеу мәселесіне өзінің ауқымды баяндамасында тоқталмайды [31, 34].

Жалпы Ф.Голощекин мен Н.Нұрмақов арасындағы келіспеушілік 1928 жылы 13 наурызда Н.Нұрмақов өтініші бойынша өткен Қазақ өлкелік комитеті бюросы мен БК(б)П Өлкелік БК Президиумының біріккен отырысында ашық сипат алады. Отырыста сөз алған Н.Нұрмақов соңғы кезде өзі үшін ауыр жағдай қалыптасқанын, Голощекин тарапынан негізсіз айыптаулар мен кінә тағулар орын алғанын айтқан. Соның ішінде, Ф.Голощекиннің Қарқаралы уезіндегі туыстарын қорғады¹, губернияларда орын алып отырған жұт жөйінде, салық салу нысандарына қатысты бұрмалап айтқанын ашық мәлімдеген. Бұдан басқа Н.Нұрмақовқа Өлкелік комитет шешімдеріне, жерге орналастыру және кадр мәселелерінде қарсы шығады деген де айыптар тағылған. Президент архивінің 141-қорында сақталған стенографиялық жазбадан Н.Нұрмақовтың өзінің азаматтық позициясынан бас тартпағаны айқын көрінеді. Мәселен, жұтқа қатысты өзінің ұстанымын былай дәйектейді. «Қазақстан бойынша жұт жоқ, бірақ кейбір аудандарда үлкен табиғи апат түріндегі жұт кездеседі. Жолдастар бұған күмәндеріңіз болмасын. Себебі жер-жерлерде жауапты адамдар отыр. Олар дер кезінде бізге губерниялардан көмек сұраған жедел хаттар жіберуде...» [32, 5]. Сырдария губерниясынан, Адай уезінен, Орал губерниясындағы Бөкей уезінен көмек сұраған жедел хаттар алғанын айтқан.

Осы жерде нақтылай кетелік, кадр мәселесі А.Кенжин мен С.Қаратілеуовке байланысты. 1928 жылы 17 қаңтарда өткен БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің бюросында А.Кенжин мәселесі қаралып, ол ОК нұсқауларын жүзеге асыра алмағаны үшін Сауда халық комиссары қызметінен босатылған болатын. Ал С. Қаратілеуов болса 1928 жылы 25 ақпанда Мемлекеттік жоспарлаудағы жұмысынан босатылған болатын. Міне, осы екі жағдайда да Н.Нұрмақов оларды қызметтен босатуға қарсы шығып, оларға қолдаушылық көрсеткен, кейін де бұл ұстанымынан бас тартпаған.

Мәселе 1928 жылы 24 сәуірде Қазақ өлкелік комитеті бюросының мәжілісінде жалғасын табады. Бюрода Н.Нұрмақовты орнынан алу туралы мәселе қаралып, 6 конференцияда қабылданған маңызды сұрақтар бойынша Н.Нұрмақов Қазақ өлкелік комитетінің бюросына өзінің ұстанымын қарсы қоюына байланысты және 12 наурыздағы Н.Нұрмақовтың Қазөлкелік комитеті мен партияның ОК жазған арызына орай оны ҚазССР Халық комиссарлар кеңесінің төрағасы қызметінен босату туралы қаулы қабылданады.

Алайда, 1928 жылы 27 сәуірде өткен Қазақ өлкелік комитетінің бюро отырысында Н.Нұрмақовты ҚазССР Халық комиссарлар кеңесінің төрағасы қызметінен алу туралы мәселе қайта қаралып, Н.Нұрмақов өзінің қызметінде қалады. Не себепті? Екі күннің ішінде не өзгерді? Бұған 25 сәуірде БК(б)П ОК хатшысы В.Молотовтың БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің хатшысы Ф.Голощекинге жолдаған жеделхаты мен 26 сәуірде өткен партияның ОК Саяси бюро отырысының шешімі себеп болады [33]. Бұл екі құжатта да Н.Нұрмақовты қызметтен алуға ешбір негіз жоқ екені айтылған. Н.Нұрмақов бюрода сөйлеген сөзінде алауыздық туындатып отырған үш мәселе екенін ашық айтады. Олар - жер мәселесі, Қазақ өлкелік комитетінің советтік органдарды басқаруы туралы сұрақ, соның ішінде Халық комиссарлар кеңесін, және экспроприация мәселесі [34, 2]. Осылайша, Н.Нұрмақов ХКК төрағасы қызметінде қалады.

¹ Бұл жерде әңгіме Н.Нұрмақовтың қайын атасы, яғни әйелінің әкесі Ыбырай Ақпаев туралы екенін айта кеткеніміз жөн. Ыбырай Ақпаев Қарқаралы округінің ірі байы ретінде кәмпескелеуге ұшырайды 1928 жылы 27 қыркүйекте мал-мүлкі тәркіленіп, 6 қазанда өзі қамалға алынған. 1929 жылдың 19 наурызына дейін Қарақаралы түрмесінде отырған оны кейін Барнауылға жіберген. Ал отбасы Қостанайға жер аударылған.

Бұған қарамастан Қазақстанда байларды тәркілеу және жер аудару ісінде де әділет жағында тұрды. Кеңестік шолақ белсенділер «науқан жоспарын асыра орындаймын» деп байлар қатарына орта дәулетті қазақ шаруаларын жазған жәйттері де кездескен еді. Н.Нұрмақов қолынан келгенше мұндай қателіктердің кеңінен тарамалуына жол бермеуге тырысты. Ол осы мақсатта аймақтық кәмпеске комиссияларына келеңсіз жәйттерге орын бермеуін талап еткен жедел хаттар жолдаған. Соның бірінде киім-кешек, үйдегі қолданыс заттарын, алтын, күміс әшекейлер, сағат кәмпескелеуге жатпайтынын көрсеткен [35, 42, 44].

Н.Нұрмақов тура жолдан тайған емес. Соның бір көрінісі 1928 жылы БК(б)П-ның XV съездің қарсаңында 24-26 қарашада Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетінің 13 шақырылымының 3 сессиясында жасаған «Қазақстан құрылысы» баяндамасы. Н.Нұрмақов одақтық басшылық көңілін республика өміріндегі ең бір өткір, шешілуі қиын мәселелерге аудару мақсатында Орталық алдына нақты міндеттер қойған. Бірінші кезекте олар Қазақстанның ауылшаруашылығын, өнеркәсібін, сондай-ақ мәдениетін дамытуға қатысты еді. Әсіресе, елдің көркеюіне қажетті жұмыстарды қарқынды түрде жүргізу қажеттігін баса айтады. Олардың қатарында:

- жұт пен мал азығының жеткіліксіздігімен күресу, мал шаруасының негізі болған аудандарда пішендік жерлерді ұлғайту, шөп шабу жұмысын өршіту және шөп шабатын машиналар тауып беру;

- мал шаруасының өркендетуін тездету үшін Қазақстанда мал шаруасының совхоздарын ұйымдастыру;

- Түркістан-Сібір жолын салу және су шығару жұмысын темір жол бойынша күшейту, болашақта күріш егумен айналысу үшін;

- ауыл шаруашылық машина-сайманын бөліп жіберу жоспарында Қазақстан ең соңғы орында тұр, астық егісін өркендету үшін қажетті машина-сайманды көбейту;

- Қазақстанның жергілікті өнерлі кәсібін өркендету жұмысына қаржыны көбірек бөлу [36, 1].

Орталықтың бюрократтық, шовинистік саясатын қатты сынға алып, Орталыққа ұлт республикаларының мұңы жат екенін ашық айтқан: «...Үкімет жобасын іске асырғанда Қазақстанға тиісінше көңіл бөлмеушілік Орталықтың кейбір мекемелерінде бар. Біздің баяндамамыз бойынша Орталық кеңес комитеті қаулы шығарғанда, Қазақстан сияқты артта қалған ұлт республикаларына көңілді көбірек бөліп, күш жағынан, қаржы жағынан беретін көмекті күшейтуді айыра тапсыру керек» [36, 1].

Н.Нұрмақов қазақ мәдениетінің өрлеуіне, қазақтың мәдени мұрасының ұрпақтың рухани қазынасына айналуына көп үлес қосты. Ол Қызылордадағы қазақ театрының 1926 жылы ашылуына ұйытқы болды. Театр жұмысына республиканың түкпір-түкпірінен халық арасынан шыққан талантты да дарынды әншілер, айтыскер-ақындар, әзіл-оспақ айтушыларды тарта білді. Соның арқасында театр ұжымы қалыптасты. Тағы бір айта кететін жәйт, әйгілі әнші Әміре Қашаубаевтың 1925 жылы Парижге баруына қол ұшын берген. Сондай-ақ, 1921 жылдарда Семейде жұмыс істеген кезінде қазақ ән-күйлерін жинауға Семейге келген А.Затаевичке де көп көмегін тигізеді. Ал кейін тұрмыстық қиыншылық көрген тұсында А.Затаевичті композиторлар бірлестігіне жұмысқа қабылдатып, оған тұрақты жалақы тағайындатқан. А.Затаевичтің «Қазақтың 1000 ән-күйлері» атты еңбегінің жарыққа шығуын да өз назарында ұстаған. Көп ұзамай бұл еңбек жарық көріп, қазақтың ұлттық мәдениетін паш ететін інжу-маржанға айналды. Кейін А.Затаевичті Ағарту халқоқымына қызметке тіркету арқылы оның материалдық жағдайын жөндеуге де қол ұшын бергені белгілі [37, 216].

Ол сол кезде күн тәртібінде тұрған күрделі де өзекті мәселелерді шешуге белсене қатысты. Олардың қатарында Қазақстанның бірінші Конституциясының жобасын жасау, сондай-ақ шығыс халықтарының алфавитін құру тұр. Шығыс халықтарының алфавитін құруға арналған Бүкілодақтық комиссияның мүшесі және 1927 жылы 19 маусымда Қазақ АКСР-нің ХКК «Жаңа қазақ әліпбиінің Орталық Комитетін (ЖҚӘ ОК) құру туралы» қаулысы бойынша оның төрағасы етіп Н.Нұрмақов тағайындалды.

Бұл комитет құрамында К.Тоқтабаев, О.Жандосов, Ә.Байділдин, Ә.Ермеков, Ғ.Тоғжанов, Т.Шонанов болған. Комитет қазақ алфавитінің қажеттілігі турасында пікірталас өткізіп, оның қорытындыларын 5 баспа табақтық қазақ тіліндегі екі кітапта жариялайды. Н.Нұрмақов 2 айлық жаңа алфавиттің әрібін терушілер курсына ашуға және бұл курстың үздіксіз адамдарды қабылдауын қадағалады. Сондай-ақ, Ақтөбе, Орал-Бөкей губернияларында жаңа алфавиттің маңыздылығын насихаттайтын губерниялық комитет құруға және барлық істерді қазақ тілінде жүргізілуіне ұйытқы болады.

Қазақстанда Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы болып 1924-1929 жылдарда қызмет атқарған Н.Нұрмақов Ф.Голощекиннің қуғындауына түсіп, ақыры 1929 жылы Мәскеудегі БКП(б) ОК-і жанындағы марксизм-ленинизм курсына оқуға кетуге мәжбүр болды. Ол бұл курстың 1931 жылға дейінгі тыңдаушысы болады. Курсты тәмамдағаннан кейін партия еліне қайтармай, оны Мәскеудегі Орталық аппаратқа қызметке қалдырады.

БОАК-тың Президиумының мүшесі ретінде Н.Нұрмақов Президиум хатшысының орынбасары және БОАК Президиумының екі бөлімінің, яғни ұлттар және есеп-ақпарат бөлімдерінің меңгерушілігіне тағайындалады. Нығмет бұл қызметті 1937 жылдың маусым айына дейін атқарады. Осы қызметтерде жүріп ол Қазақстандағы өнеркәсіп күштерінің даму мәселесіне байланысты істерді Орталық арқылы шешуге көп күш-жігерін жұмсайды.

1937 жылы Н.Нұрмақов репрессиялық саясат құрбаны болып кете барды. Өкінішке орай, Н.Нұрмақовтың архивтік қылмыстық-тергеу ісінің түпнұсқасы Мәскеуде. Алматы қ. Полиция департаментінің арнайы мемлекеттік архивінен Президент Архивіне архивтік қылмыстық-тергеу ісінің көшірмесі өткізілді. Сондықтан қолдағы бар құжаттарға сүйенсек ол 1937 жылы 3 маусымда Мәскеудегі пәтерінде тұтқындалып, қамауға алынған. Бар болғаны 3-4 айдың ішінде Н.Нұрмақовтың тағдыры шешілген. 1937 жылы 25 қыркүйектегі айыптау қорытындысында Н.Нұрмақовқа келесі айыптар тағылған:

1. 1920 жылға дейін совет өкіметіне қарсы ұлтшыл Алаш-Орда партиясының белсенді қатысушы болды.

2. 1920 жылдан бастап БК(б)П мүше бола тұра Алашордашыл мамандарды сақтауға және көтерілісті қолдайтын кадрларды қалыптастыруға бағытталған совет өкіметіне қарсы жұмыс жүргізді.

3.1931 ж. Нұрмақов Рысқұловпен Мәскеудегі совет өкіметіне қарсы көтерілісшіл-террористік ұйым пантүрікшіл орталықтың басшылық құрамына тартылды.

4. Пантүрікшіл орталықтың белсенді мүшесі бола тұрып, Қазақстандағы совет өкіметіне қарсы ұлтшыл ұйымды басқарды. Ол оның басшылығымен Қазақстанда көтерілісшіл зиянкестік жұмысты жүзеге асырды.

5. Рысқұловпен бірге пантүрікшіл орталықтың террористік қызметін басқарды.

6. Қазақстанда Нұрмақовтың басшылығымен партия мен үкімет мүшелерінің көзін жоюды дайындау мақсатында, яғни РСФСР ҚК 58 бабының 8 және 11 баптарында көзделген, террористік топ құрылды [38, 21].

Араға бір күн салып, КСРО Жоғары сотының Әскери коллегиясы 27 қыркүйекте өткен отырысында 15 минуттың ішінде «атылсын» деген үкім шығарған. Үкім сол күні орындалған. Әрине, бүгінгі күні бұл айыптардың жасанды, қолдан жасалған айыптар екені белгілі. Нығмет Нұрмақов 1956 жылдың 11 тамызында КСРО Жоғарғы сотының әскери коллегиясының шешімімен толық ақталды.

Өкінішке орай, Нығмет Нұрмақовтың отбасы, туған-туыстары да қуғын-сүргін саясатының құрбандары. Н.Нұрмақов тұтқындалғаннан кейін әйелі Зүфнүн Нұрмақова да ілешала қамауға алынып, Мәскеудің Бутыркасында, содан кейін Карелияда 1941 жылға дейін қамауда отырған. Соғыс басталғанда жазасын өтеуге Карлагқа жіберілген. Ал балалары Ноян мен Тамара балалар үйіне тапсырылған.

Ал Нығметтің әкесі 75 жастағы Нұрмақ Тәукебаев 1937 жылдың 28 қазанында ұсталған. Н.Тәукебаевқа қатысты дайындалған анықтамада оның бай екені, болыс болғаны көрсетілген. Контрреволюциялық, ұлтшыл, зиянкестік ұйымның мүшесі ретінде 1937 жылы 18 қарашада атылған [39, 134-135].

Әкесі атылғаннан кейін, көп ұзамай, інісі Құрманғали 1937 жылдың 23 желтоқсанында ұлтшыл-фашист ретінде тұтқындалған. 31 жастағы Құрманғали әскери қызметте болған. 48-қазақ тау-кавалерия полкінің штабында іс жүргізу бөлімінің меңгерушісі қызметін атқарған.

Үш айға созылған тергеу процесінен кейін 1938 жылы 22 наурызда айып тағу қорытындысы шыққан. Ал 1938 жылы 1 тамызда Әскери трибуналдың үкімі шығып, 10 жылға бас бостандығынан айрылған. Үкімде 1930 жылдан кеңеске қарсы ұлтшыл, террористік-бүлікшіл және лаңкестік ұйымның белсенді мүшесі, ұйымның Алматыдағы орталығының жетекшісі Ұзақпай Құлымбетовпен ұйымның Мәскеудегі орталығының мүшесі Нығмет Нұрмақов арасындағы байланыстырушысы, ұйымға кеңес өкіметіне қарсы адамдарды іріктеп, тартумен айналысқаны үшін кінәлі деген қорытынды жарияланған. Ол РСФСР ҚК 58/2,58/8,58/11 баптарында көзделген қылмыстар бойынша айыпталып, 10 жылға еңбекпен түзеу лагеріне айдалған [40, 73-74].

Қорытынды. Архив құжаттары Нығмет Нұрмақовтың ХХ ғасырдың 20-30 жылдарында Республикалық Жоғарғы Трибуналдың төрағасы, Қазақ Автономиялық республикасының Бас прокуроры және Әділет халық комиссары, Қазақ АКСР Халық комиссарлар кеңесінің төрағасы, БОАК-тың Президиумы хатшысының орынбасары және БОАК Президиумының ұлттар және есеп-ақпарат бөлімдерінің меңгерушісі қызметтерін атқара жүріп, сол кездегі өзекті мәселелерді ұлт мүддесі тұрғысынан шешуге ұмтылғанын дәлелдейді.

Оның кітаптары мен газет-журнал беттерінде жарық көрген мақалалары мен баяндамаларында өз заманының өзекті мәселелерін ұлт мүддесі тұрғысынан өткір қоюы, ойын жасқанбай ашық айтуы бүгінгі жас ұрпаққа үлгі болары сөзсіз. «Ұлық болсаң, кішік бол» деп халқымыз бекер айтпаған болар. Үлкенге іні, кішіге аға бола білген Н.Нұрмақовтың ізгілік, адамгершілік қасиеттері басым әрі мінезі сабырлы, кішіпейіл, барынша шыншыл болғаны жайлы естеліктерде көп айтылады.

1937 жылы, бар болғаны 42 жасында жазықсыз жапа шеккен Н.Нұрмақов есімі ұмтылған жоқ. Бүгінде оның туған жері Қарқаралыда белгілі тұлғаларға арналған музейде есімі құрметпен аталады, ал мүсіні ескерткіштер аллеясында орнатылған. Сондай-ақ, Қарағанды қаласының №2 қазақ мектеп-интернатына Н.Нұрмақовтың есімі берілген. Алматы, Қарағанды, Қызылорда қалаларында Н.Нұрмақов атындағы көшелер бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сейфуллин С. *«Тар жол, тайғақ кешу»*. Тарихи-мемуарлық роман. - Алматы: Жазушы, 1978.
2. Тимофеев Н., Брайнин С. *О националистической агентуре японо-германской разведки // Большевик Казахстана. 1937. №9-10. С. 72-81;*
3. Тимофеев Н., Брайнин С. *Казахская организация ВКП(б) в 1926-1929 гг. // Большевик Казахстана, 1938. №12; Они же. Казахская организация ВКП(б) в 1930-1934 гг. // Большевик Казахстана, 1939. №1, 5.*
4. Сармурзин А. *Верный сын казахского народа // Казахстанская правда, 1985. 24 апреля; Жағыпаров Н. Халыққа қалтқысыз қызмет еткен // Қазақстан коммунисті. 1985. №4. 77-79 бб.*
5. Бектасов Ә. *Аяулы азамат еді // Қазақстан мұғалімі. 1975. 25 сәуір; Бектұров Ж. Алыс жылдардың бір дерегі // Жалын. 1989. №4. 70-75.*
6. Қозыбаев М. *Ата тарихы туралы сыр // Егеменді Қазақстан. 1992. 3 қазан; Әбжанов Х. Қазақ интеллигенциясы қашан туған? // Қазақстан коммунисті. 1991. №2; Қойгелдиев М. Ұлтшылдықпен күрес науқаны // Социалистік Қазақстан. 1992. 5-9 мамыр.*
7. Қабдөшев Болат Жоламанұлы Нығмет Нұрмақовтың қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі (1895-1937жж.): *Тарих ғылымдарының канд.автореф. / Б.Ж.Қабдөшев; Ғыл. жет. Садықов Т.С. Алматы: Жеті жарғы, 2005. 27 б.*
8. Қабдөшев Б. *1924-1928 жылдарда Қазақстанда сауда қатынасының дамуы және Нығмет Нұрмақов // Ұлт тағылымы. 2003. №3. 99-102 б.; Қабдөшев Б. Нұрмақов - өнеркәсіпті қалпына келтіруші (1924-1928 жж.) // Қазақ тарихы. 2004. №2. 105-110 б.*

9. Қаппасова Р. Қазағым деп қайысқан қабырғасы // Орталық Қазақстан. 2011. 5 қараша; Қаппасова Р. Қалыптасу жылдары: Көрнекті мем. және қоғам қайраткері Н.Нұрмақовтың 110 жылд. қарсаңында. // Орталық Қазақстан. 2005. 26 мамыр.
10. Нұрмақов Нығмет Шығармалар жинағы: Мақалалар, баяндамалар. // Құраст. Смағұлова С.О. Алматы: Алаш, 2005. 280 бет.
11. Нұрмақов А. Нұрмақ отбасының тағдыры // Орталық Қазақстан. 2014. 7 маусым; Нұрмақов Аман. Мұндай адамдарды ұмытуға болмайды. // Жұлдыздар отбасы. 2015. №13. 27-29 б.
12. Бейсенбекова Л., Смағұлова Г., Шотбакова Л. Н.Нұрмақов – тарихи тұлға: деректік және тарихнамалық талдау. Қарағанды: Гласир, 2020. 213 бет.
13. Омбы облыстық мемлекеттік архиві. 115 қ. 1-т. 96-іс. 2 п.
14. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Әліппелер мен мақалалар жинағы. Алматы, 2013. Т. 4.
15. Қазақстан Республикасы Президенті архиві. 139 қ. 3-т. 293-іс. 3-4 п.
16. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві. 1380 қ. 1-т. 5-іс. 614 п.
17. ҚР ОМА. 1380 қ. 1 т. 9 іс. 186 және арт. п.
18. ҚР ОМА. 1380 қ. 2 т. 37 іс. 46 п.
19. ҚР ПА. 139 қ. 1-т. 545-іс. 88 п.
20. ҚР ПА. 139 қ. 3-т. 293-іс. 6 п.
21. Ашимбаев Д., Хлюпин В. Казахстан: история власти. Опыт реконструкции. Алматы: Credos, 2008. С. 226.
22. ҚР ОМА. 30 қ. 1 т. 343 іс. 224-227 п., 231-233 п.
23. ҚР ОМА. 30 қ. 1 т. 441 іс. 208-209 п.
24. ҚР ПА. 141 қ. 1-т. 13а-іс. 236-237 п.
25. ҚР ОМА. 30 қ. 1 т. 441 іс. 198-199 п.
26. ҚР ОМА. 962 қ. 1 т. 171 іс. 100-102 п.
27. ҚР ОМА. 30 қ. 20-т. 650-іс. 127 п.
28. ҚР ОМА. 30 қ. 1-т. 646-іс. 274 п.
29. ҚР ПА. 141 қ. 1-т. 485-іс. 24 п.
30. Қойгелдиев М. Қиянат анатомиясы. Менің ғылымдағы өмірім. Алматы: «Арыс» баспасы. 2020. - 360 бет.
31. Нығмет Нұрмақов. Шығармалар жинағы. Алматы: Алаш, 2005. С. 34-80.
32. ҚР ПА. 141 қ. 1-т. 1648-іс. 5-15 п.
33. ҚР ҰА. 83 қ. 11-т. (жалғасы). 680-іс, 681-іс.
34. ҚР ПА. 141 қ. 1-т. 1649-іс. 1-22 п.
35. ҚР ОМА. 135 қ. 1-т. 1-іс. 42, 44 п.
36. Советская степь, 1928. 28 апреля.
37. ҚР ОМА. 30 қ. 1-т. 391-іс. 2216 п.
38. ҚР ПА. 352 қ. 1-т (Алматы қ.). 12311-іс. 1-т. 21 п.
39. ҚР ПА. 352 қ. 1-т (Қарағанды қ.). 638-іс. 5 т. 196 п.
40. ҚР ПА. 352 қ. 1-т (Алматы қ.). 5101-іс. 73-74 п.

References:

1. Seifullin S. Tar jol, taiǵaq keşu. Tarihi-memuarlyq roman. Almaty: Jazuşy, 1978. [in Kazakh]
2. Timofeev N., Brainin S. O natsionalisticheskoi agenture iaponogermanskoi razvedki. Bolshevik Kazakhstana. 1937. №9-10. P. 72-81. [in Russian]
3. Timofeev N., Brainin S. Kazakhskaiia organizatsiia VKP(b) v 1926-1929 gg. Bolshevik Kazakhstana. 1938. №12. [in Russian]; Timofeev N., Brainin S. Kazakhskaiia organizatsiia VKP(b) v 1930-1934 gg. Bolshevik Kazakhstana. 1939. №1, 5. [in Russian]
4. Sarmurzin A. Vernyi syn kazakhskogo naroda. Kazakhstanskaia pravda. 1985. 24 apreliia. [in Russian]; Jaǵyparov N. Halyqqa qaltqysyz qyzmet etken. Qazaqstan komunisi. 1985. №4. 77-79 p. [in Kazakh]

5. Bektasov Ä. Aiauly azamat edi. *Qazaqstan müğalımı*. 1975. 25 säuir. [in Kazakh]; Bektürov J. Alys jyldardyñ bir deregi. *Jalyn*. 1989. №4. 70-75. [in Kazakh]
6. Qozybaev M. Ata tarihy turaly syr. *Egemendi Qazaqstan*. 1992. 3 qazan. [in Kazakh]; Äbjanov H. *Qazaq inteligensiasy qaşan tuğan? Qazaqstan komunisi*. 1991. №2. [in Kazakh]; Qoigeldiev M. *Ültşyldyqpen küres nauqany. Sosialistik Qazaqstan*. 1992. 5-9 мамыр. [in Kazakh]
7. Qabdöşev B.J. *Nyğmet Nürmaqovtyñ qoğamdyq-saiasi jäne memleketlik qyzmeti (1895-1937jj.): Tarih ğylymd. kand. avtoref. Almaty: Jeti jarǵy, 2005. 27 p. [in Kazakh]*
8. Qabdöşev B. 1924-1928 jyldarda Qazaqstanda sauda qatynasynyñ damuy jäne Nyğmet Nürmaqov. *Ült taǵylymy*. 2003. №3. 99-102 p. [in Kazakh]; Qabdöşev B. *Nürmaqov – önerkäsipti qalpyna kelturuşy (1924-1928 jj.). Qazaq tarihy*. 2004. №2. 105-110 p. [in Kazakh]
9. Qappasova R. *Qalyptasu jyldary: Körnekti mem. jäne qoğam qairatkeri N. Nürmaqovtyñ 110 jyld. qarsañynda. Ortalyq Qazaqstan*. 2005. 26 мамыр. [in Kazakh]; Qappasova R. *Qazağym dep qaiysqan qabyrğasy. Ortalyq Qazaqstan*. 2011. 5 qaraşa. [in Kazakh]
10. *Nürmaqov Nyğmet. Şyğarmalar jinaǵy: Maqalalar, baiandamalar. Qūrast. Smağūlova S.O. Almaty: Alaş, 2005. 280 p. [in Kazakh]*
11. *Nürmaqov A. Nürmaq otbasynyñ taǵdyry. Ortalyq Qazaqstan*. 2014. 7 mausym. [in Kazakh]; *Nürmaqov A. Mūndai adamdardy ūmytuǵa bolmaidy. Jūldyzdar otbasy*. 2015. №13. 27-29 p. [in Kazakh]
12. Beisenbekova L., Smağūlova G., Şotbakova L. N. *Nürmaqov – tarihi tūlǵa: derektik jäne tarihnamalyq taldau. Qarağandy: Glasir, 2020. 213 p. [in Kazakh]*
13. *Omby oblystyq memleketlik arhivi. 115 q. 1 t. 96 is. 2 p. (in Russian)*
14. *Baitürsynūly A. Älippeler men maqalalar jinaǵy. Alty tomdyq şyğarmalar jinaǵy. Almaty, 2013. T. 4. [in Kazakh]*
15. *Qazaqstan Respublikasy Prezidenti arhivi (QR PA) 139 q. 3 t. 293 is. 3-4 p. [in Russian]*
16. *Qazaqstan Respublikasy Ortalyq memleketlik arhivi (QR OMA). 1380 q. 1 t. 5 is. 614 p. [in Russian]*
17. *QR OMA. 1380 q. 1 t. 9 is. 186 jäne art. p. [in Russian]*
18. *QR OMA. 1380 q. 2 t. 37 is. 46 p. [in Russian]*
19. *QR PA. 139 q. 1 t. 545 is. 88 p. [in Russian]*
20. *QR PA. 139 q. 3 t. 293 is. 6 p. [in Russian]*
21. *Ashimbaev D., Khliupin V. Kazakhstan: istoriia vlasti. Opyt rekonstruktsii. Almaty: Credos, 2008. 226 p. [in Russian]*
22. *QR OMA. 30 q. 1 t. 343 is. 224-227 p., 231-233 p. [in Russian]*
23. *QR OMA. 30 q. 1 t. 441 is. 208-209 p. [in Russian]*
24. *QR PA. 141 q. 1 t. 13a is. 236-237 p. [in Russian]*
25. *QR OMA. 30 q. 1 t. 441 is. 198-199 p. [in Russian]*
26. *QR OMA. 962 q. 1 t. 171 is. 100-102 p. [in Russian]*
27. *QR OMA. 30 q. 20 t. 650 is. 127 p. [in Russian]*
28. *QR OMA. 30 q. 1 t. 646 is. 274 p. [in Russian]*
29. *QR PA. 141 q. 1 t. 485 is. 24 p. (in Russian)*
30. *Qoigeldiev M. Qianat anatomiasy. Meniñ ğylymdaǵy ömirim. Almaty: «Arys» baspasy. 2020. 360 p. [in Kazakh]*
31. *Nyğmet Nürmaqov. Şyğarmalar jinaǵy 2005 – Nyğmet Nürmaqov. Şyğarmalar jinaǵy. Almaty: Alaş, 2005. 34-80 p. [in Kazakh]*
32. *QR PA. 141 q. 1 t. 1648 is. 5-15 p. [in Russian]*
33. *QR ŪA. 83 q. 11 t. 680 is, 681 is. [in Russian]*
34. *QR PA. 141 q. 1 t. 1649 is. 1-22 p. [in Russian]*
35. *QR OMA. 135 q. 1 t. 1 is. 42, 44 p. [in Russian]*
36. *Sovetskaia step 1928 – Sovetskaia step. 1928. 28 apreliä. [in Russian]*
37. *QR OMA. 30 q. 1 t. 391 is. 2216 p. [in Russian]*
38. *QR PA. 352 q. 1 t. (Almaty q.). 12311 is. 1 t. 21 p. [in Russian]*
39. *QR PA. 352 q. 1 t. (Qarağandy q.). 638 is. 5 t. 196 p. [in Russian]*
40. *QR PA. 352 q. 1 t. (Almaty q.). 5101 is. 73-74 p. [in Russian]*